ФЕЛ'ЕТОН

Л. Н. Толстойдан тәрчүмә

Мәшһур рус философу вә моралисти (йуся-скрәт ванзи) Л. Н. Толстоюн «Зәһмәт, өлүм вә нахошлуг» адында тәзә язылмыш һекайәси «Лекендасы» Парисдә чыхан «Тан» гәзетиндә дәрч олундугдан сонра «Казбек» гәзети мәзкурун мәзмунуну бу төвр рәвайәт эдир.

Чәнуби Американын һиндн танфәсинин ичиндә белә бир рәвайәт вар. Аллаһ-та'ала әввәл инсаны о йолда халг эләмишди ки, һеч бир кәсин емәйә, ичмәйә либасә вә эвә эһтиячы йох иди, белә ки, нә зәһмәт чәкмәк лазым иди, нә бир шейин фикрини эләмәк, вә бунунла бәрабәр инсан 100 ил өмүр эләйиб һеч бир мәрәзә мүбтәла олмаз иди.

Бир гәдәр кечәндән сонра худавәнди-аләм истәди мәхлугуна бахыб көрсүн нә төвр зиндәканлыг эдирләр вә көрдү ки, адамлар дүнянын ләззәтини апармаг әвәзинә бири-бирилә говға, мә'рәкә салыб дүняны өзләринә тәнк эләмишләр вә өз зиндәканлыгларына нифрин охуюрлар.

Буну көрүб аллаһ-та'ала буюрду: «Бунун сәбәби одур ки, һәр кәс өзү үчүн зиндәканлыг эдир» вә бунун чарәсини көрмәкдән өтрү пәрвәрдикари-аләм ачлыг вә үшүмәк халг эләди ки, инсан мәчбур олсун палтар вә эв гейди чәкмәйә, зираәт вә чөрәк, мейвә флан һүсулә кәтирмәйә, Хәллаги-аләм бу төвр фикир эләди: «Зәһмәт, бәни нөв'и бәшәри мүттәфиг эләр, бири-биринә чалар», о сәбәбә ки, адам тәк чанына нә ағач бычгыламаг бачарыр вә нә эв тикә билир, нә аләт вә әсбаб япа билир вә вә дә ки, тохум сәпмәк,. тахыл бичмәк, бир шей тохуюб тикмәк бачарыр. Вә ашкардыр ки, бир иши битирмәкдән өтрү чәмиййәт нә гәдәр чох олса, о гәдәр артыг олар онларын зәһмәтинин сәмәрәси вә һабелә онларын зәһмәти дә о гәдәр ағыр олмаз вә өзләри мүттәфиг оларлар.

Бир гәдәр вахт кечәндән сонра енә хәллаги-аләм истәди яратдығы мәхлугә нәзәр салыб көрсүн ки, нечә зиндәканлыг эдирләр вә көрдү ки, бир-бири илә рәфтары ирәлиқиндән дәхи дә пис, фәнадыр, чүнкү онлар һәр чәнди чәмиййәт илә зәһмәт чәкирдиләр, амма дәстә-дәстә олмушдулар вә һәр дәстә сә'й эдирди о бири дәстә көрдүйү ишә мане олуб гоймасын онун иши һүсни-нәтичә бағышласын. Я бәлкә чалышырды бу дәстә чәкдийи зәһмәтин сәмәрәсини гәсб эләсин, нәтичә дә о олурду ки, һамы үчүн пис вә фәна кечирди.

Мәхлугун бу төвр рәфтарыны хошламайыб худавәнди-аләм белә гәрар гойду ки, инсанын әчәлинин етишмәйини нә өзү вә нә дә өзкәси билә билмәсин вә һәр бир нәфәс, һәр анда өзүндән өтрү өлүмү көзәтләйә билсин. Бу гәрарлары аллаһ-та'ала мәхлугә хәбәр вериб куман эләди ки, дәхи инсан өлмәйи һәр дәгигә нәзәрдә тутуб э'тибарсыз зиндәканлыгдан өтрү бири-бирилә говға эләмәз вә бири-биринин күнүнү гара эләмәз.

Амма ишләр белә олмады. Хәллаги-аләм инсана тамаша эдиб көрдү ки, мәхлугун бири-бирилә рәфтары ирәликиндән дәхи дә пис вә фәна олуб вә сәб би будур ки, гүввәтли адамлар башламышлар зәифләрин бә'зисини өлдүрмәйә вә бә'зисини өлдүрмәклә горхутмаға вә ахырда белә олду ки, күчлү адамлар вә бунларын варисләри ишсиз галыб гәмә вә гүссәйә мүбтәла олдулар. Амма зәифләр һәддән артыг зәһмәт чәкиб, динчлик вә раһәтлийә һәсрәт галыб наразы вә гәмкин олдулар. Бәс гәвиләр вә зәифләр бири-биринә дүшмән көзилә бахыб, һәр икиси ирәликиндән дә дәхи бәдбахт олдулар.

Әһвалы бу минвал үзрә көрүб аллаһ та'ала нахошлуг халг этди вә хәял эләди ки, гүввәтли адамлар зәифләри нахош көрүб вә онлара рәһм эләйиб көмәк эләрләр ки, гүввәтлиләр өзләри дә нахош олан вахт зәифләр онлара көмәк эләсинләр.

Бундан сонра мәхлугун зиндәканлығы дәхи дә яман олду, чүнкү гүввәтли адамлар нахош олан вахт зәифләри чәбрән вадар эдирдиләр ки, өзләринә мүтәвәччеһ олсунлар, амма өзләри нахоша көмәк эләмирдиләр вә һәмин зәиф адамлар ки, чәбрән гүввәтлиләрә иш көрүрдүләр вә онларын нахошларына гуллуг эдирдиләр фүрсәт тапмырдылар өз нахошларына көмәк эләсинләр.

Вә бундан әлавә чүнкү мәрәзләрин әксәри сирайәт эдичидирләр, адамлар нахошлуг тутмаг горхусундан нахошлардан узаг олурдулар вә бәлкә нахошлара мүтәвәччеһ оланлардан да кәнар кәзирдиләр.

Бу ишләрә дә нәзәр саландан сонра пәрвәрдикари-аләм буюрду: «чүнкү мән хошбәхтлик нә олдуғуну инсана анлада билмәдим, гой өзләри нә төвр хаһиш эдирләр, о йолла да рәфтар эләсинләр».

Вә бундан сонра худавәнди аләм дәхи бәнинөв'и башәрдән әл чәкди. Чох мүддәт кечди вә мәхлуг билмәди нә эләсин хошбахт олмагдан өтрү вә мәһә бу явуг вахтларда адамларын бә'зиси баша дүшдү ки, бунун әлачы зәһмәтдир вә бу зәһмәтдән нә гүввәтлиләр лазымдыр горхуб гачсынлар, нә дә зәиф үчүн бу зәһмәт чәбр вә зүлм олмалыдыр вә бу зәһмәт кәрәк үмуми ола вә баис ола инсанын дилхошлуғуна вә иттиһадына. Һәман бә'зи адамлар баша дүшдүләр ки, бу бешкүнлүк дүняда ки, һәр бир дәгигә өлүмү нәзәрдә тутмаг лазымдыр, әгилли адам одур ки, бу беш күнү мәһәббәт вә меһрибанчылыг илә йола салар вә һәман бә'зи адамлар буну да баша дүшдүләр ки, лазым одур ки, нәинки нахошлуг инсанын бири-бириндән узаг дүшмәйинә баис олсун вә бәлкә лазымдыр онлары бири-бирилә явуг вә меһрибан эләсин.

Мүтәрчими:

ЧӘЛИЛ МӘММӘДГУЛУЗАДӘ.

«Шәрги-рус», 1904-чү ил. Январ № 7.

Мәммәдгулузадәйә һәср олунмуш әдәби кечә

Декабрын 13-дә Нәтәван адына язычылар клубунда Ч. Мәммәдгулузадәнин (Молла Нәсрәддинин) анадан олмасынын 75 иллийинә һәср олунмуш әдәби кечә олмуш вә бурада әдибләр, шаирләр, актйорлар, әдәбиййат һәвәслилəри иштирак этмишләр.

Әдәби кечәдә язычы Әзиз Шәриф йолдаш Ч. Мәммәдгулузадәнин һәят вә ярадычылығы һаггында мә'рузә этмишдир.

Мә'рузәдән сонра шаир Әли Нәзми вә Сүлейман Рүстәм, Мирзә Чәлил һаггында өз хатирәләрини сөйләмиш. Азәрбайчан ССР Халг артисти, Сталин мукафаты лауреаты Мирзәага Әлиев Молла Нәсрәддинин «Зыррама» адлы һекайәсини, орденли артист Чавадов «Почта гутусу» һекайәсини охумушлар.

Унудулмаз көрүш

1916-чы илин яй фәсли иди. Тифлис шәһәриндә олдуғумдан истифадә эдәрәк Чәлил Мәммәдгулузадәнин көрүшүнә кетдим. Бир гәдәр сөһбәтдән сонра, Мирзә Чәлил мәнә «Өлүләр» п'есини языб гуртардығыны билдирди. Сабаһы күнү мәни наһара дә'вәт эдиб «Өлүләр» п'есини охуду. Доғрудан да Мирзә Чәлил бу өлмәз әсәри илә Азәрбайчан театры тарихиндә ени вә шанлы бир сәһифә ачмыш олду. Комедияны охудугдан сонра мәним она олан мәһәббәтим гат-гат, даһа да артды.

Мирзә Чәлилин арзусу «Өлүләр» п'есинин илк тамашасыны Бакыда вермәк иди. Чүнкү о заман Бакы бөйүк вә мүкәммәл әсәрләрә вә Азәрбайчан драматургларына мөһтач иди. Бир гәдәр мәсләһәтдән сонра кефли Искәндәр ролуну мәнә, Шейх Нәсрулла ролуну исә Мирзә Әли Гулу Гәмкүсара верди вә галан ролларын Бакыда артистләр арасында бөлүнмәсини режиссорла мәнә һәвалә этди Мирзә хаһиш этди ки, мәшгләр башланан заман мән она телеграмла хәбәр верим. Чүнкү онун өзү шәхсән Бакыя кәлиб мәшгләрин кедишинә бахмаг вә илк тамашада иштирак этмәк арзусунда иди Мән Мирзә Чәлилин бу хаһишини бөйүк мәмнуниййәтлә гәбул эдиб һәр бир арзусуну еринә етирәчәйими билдирдим. О, китабы мәнә верди. Биз айрылан заман әлими бәрк-бәрк сыхыб деди:

— Мирзә ага, куманым будур, бу тезликлә көрүшәчәйик, әлеми?

— Мирзә, әлбәттә, әлбәттә! Бурада даһа башга сөз ола билмәз. Әлбәттә көрүшәчәйик—дейиб ондан айрылдым.

* * *

Һәман күнүн ахшамы Тифлисдә мусалман драм чәмиййәтинин бинасында актйорларла сөһбәт эдәркән Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Өлүләр» п'есинин Бакы сәһнәсиндә гоюлмасыны вә кефли Искәндәрин ролунун шәхсән мәнә тапшырылмасыны билдирдим. Бурада мәнә дедиләр ки. Мирзә Чәлил «Өлүләр» п'есинин язаркән кефли Искәндәр образынын әсасында Пахчываныы бир вәкили нәзәрдә тутмушдур. Бу сөһбәтдән сонра бир баш мәнзилимә кәлиб шейләрими йығышдырдым вә һәман вәкили тапмаг арзусу илә Нахчывана йола дүшдүм. Үч күн Нахчываны доланмагдан сонра һәмин вәкилдән бир хәбәр тута билмәдим. Сонра ерли артистләрдән бөйүк тәәссүфлә өйрәндим ки, о артыг вәфат этмишдир. Мән Бакыя гайыдыб артист вә режиссор йолдашларымын иштиракилә «Өлүләр» п'есинин мәшгинә башладым.

Һәмин күн Мирзә Чәлилә мәшгләрин башланмасы һаггында телеграфла хәбәр вердим.

Мирзә Чәлил Бакыя кәлиб «Исламиййә» меһманханасында ерләшди. О, һәр күн театра кәлиб мәшгләрин кедишинә бахарды. Бир күн мәшгин тәнәффүс заманы Мирзәнин янында отуруб суал вердим.

— Мирзә, нечә көрүрсән, кефли Искәндәрдән бир шей чыхачаг я йох!

Мирзә Чәлил гайғылы бир сурәтдә:

— Һәлә бир гәдәр дә мәшг элә кәрәк, нә олар—деди.

Мирзә Чәлил мәним вәкил далынча Нахчывана кетдийимдән хәбәрдар дейилди. Мән әһвалаты ачыб она сөйләдим вә кефли Искәндәр ролуну чох яхшы ойнаячағыма сөз вердим.

Мирзә Чәлил ширин бир тәбәссүмлә үзүмә бахды, сонра сағ әлини узун бығына чәкәрәк деди:

— Достум, Нахчывана кетмәйинә сөзүм йохдур, о сәнин хүсуси ярадычылыг ишиндир. Анчаг кефли Искәндәр ролуну ойнамаг үчүн муәййән бир адамы тәглид этмәк сәһвдир. Чүнки мән милләтә белә вәкилләри мүшаһидә этмиш, онлары үмумиләшдирмиш вә өз кефли Искәндәрими яратмышам.

* * *

Бу сөз мәним актйор олараг ярадычылығыма бөйүк тә'сир этди. Мән Мирзәнин бир чүмләсиндән өзүм үчүн бөйүк нәтичәләр чыхартдым. Нәһайәт «Өлүләр» тамашасынын верилиш күнү кәлиб чатды. Тамашачылар бу п'еси бөйүк бир һәйәчан, мараг вә мәһәббәтлә гаршыладылар. О заман һәр пәрдәнин тәнәффүсүндә инди республиканын халг артисти Гурбан Примов тарда чалар вә инди республиканын әмәкдар артисти Сейид Шушински исә охуярды.

Тамашанын сонунда тамашачылар артистләри вә мүәллифи бөйүк бир руһ йүксәклийилә алгышламаға башладылар, лакин биз нә гәдәр сә'й этдиксә дә Мирзә Чәлил сәһнәйә чыхмады ки, чыхмады. О, бу алгышлар алтында өзүнү даһа да утанчаг һисс эдирди..

Илк тамашадан сонра Бакыда яшаян артистләрин Мирзә Чәлил илә достлугу даһа да мөһкәмләнди. Мән һисс эдирдим ки, онун гәлбиндә бөйүк арзулар яшайыр. Биз өз ярадычылыг ишимиздә даима Мирзә Чәлилә мүрачиәт эдир, ондан көзәл мәсләһәтләр алырдыг.

МИРЗӘАҒА ӘЛИЕВ.

Сталин мукафаты лауреаты, Азәрбайчан ССР халг артисти

Шәкилдә: Чәлил Мәммәдгулузадә өз аиләси илә бир ердә.

Бөйүк дост

1927-28-чи илләр иди. Мән Нухада мүәллимлик эдирдим. «Молла Нәсрәддин» мәчмуәси Нухада чох мәшһур иди. Биз бир дәстә кәнч, «Молла Нәсрәддин»и севә-севә охуюр, чох һәвәслә она әмәкдашлыг эдирдик. Бизим бир фел'етонумуз вә яхуд «хәбәр»имиз чап олунмаян нөмрә чох аз олурду. «Молла Нәсрәддин» ады бизим бүтүн һәятымызла баглы иди. Мәчмуәнин бир күн вахтындан кеч чыхмасы бизи һәйәчанландырырды. Мирзә Чәлилин өзүнү һәятда бир дәфә дә олса көрмәк бизим үчүн бөйүк бир сәадәт иди.

Бир күн хәбәр кәлди ки. Мирзә Чәлил Евлахдадыр. Нухадан кечиб Загатала дарүлмүәллимининдә охуян бир гоһумуну көрмәйә кедәчәк. Бу хәбәр о саат бүтүн шәһәрә яйылды. «Молла Нәсрәддин кәлир» хәбәри чохларыны һәйәчанландырырды. Анчаг биз Чәлил Мәммәдгулузадәнин нә гәдәр тәвазә'кар бир адам олдуғуну эшитмишдик. Она көрә дә ону Нухада һеч олмаса бир нечә күн сахламаг үчүн чох тәнтәнә, алгыш, күл вә чичәклә «көзүнү горхутмамаға» чалышдыг. Белә мәсләһәтләшдик ки, өзү Нухада галмаға разы олар, олар, олмаз бир «тәсадүф» ону бурда «сахлайар».

Үч дөрт нәфәр йолдаш илә, автобус канторунда көзләдик. Нәһайәт ири бир автобус өксүрәрәк асгырараг бир күчлә өзүнү Нуха шәһәринә етирди. Машындан дүшәнләрин, ичәридә отуранларын арасыны бир бир ахтардыг. Өн далда чамаданларын арасында бир нәфәрин бүзүшәрәк отурдуғуну көрдүк. Шәклини яхшы таныдығымыздан, кәрәп кими билдик ки, бу Мирзә Чәлилдир.

Яхынлашыб өз-өзүмүзү «тәгдим» эләдик. Бизимлә чох сәмими көрүшдү вә илк суалы бу олду:

—Хоб, мәним бу машынын ичиндә олдуғуму һарадан билдиниз!

—Бу саат Нуханын хырда ушаглары да билирләр ки, сиз бурадан кечиб Загаталая кедәчәксиниз.

Бу сөзләр онун хошуна кәлмәди. Башыны булаяраг тәәссүфлә деди:

—Кәрәк билмийә идиләр...

Вә беш дәгигәлик бир сүкутдан сонра енә тәкрар эләди:

—Кәрәк билмийә идиләр...

О заманлар районларда белә бир гайда варды: зиялыларын һамысына «мүәллим» дейирдиләр.

— Нийә мүәллим!—дейә биз э'тираз эләдик.—Нуха сизин типләринизлә долудур. Онларла танып олмаг истәмирсинизми?

— Чох хошдур. Онларла таныш олмаг чох хошдур. анчаг...

Енә дә бөйүк бир сүкутдан сонра далыны деди:

— Анчаг Загаталая тез чатсам яхшыдыр. Бакыя гайытмалыям. Үрәйим журналын янындадыр.

Бизим бүтүн хаһишләримиз рәдд олунду. Һеч бир саатлыға белә ерә энмәк истәмәди. Нә чүр бәһанә кәтирдиксә ятмыз бир чаваб верди:

— Хошдур... хейли хошдур...

Она көрә дә биз әввәлчәдән гурдуғумуз план илә һәрәкәт этмәли олдуг. Автобус канторунун мүдири бу күн һамыя э'лан этди ки:

—Бензин олмадығындан машын букүн Загаталая кетмәйәчәк

Бу хәбәр Молла Нәсрәддини ачмады. Күлүмсүнәрәк деди:

—Машынын бензини нә тез гуртарды? Йогин Нуханын һавасынын тә'сириндәндир.

Истәр-истәмәз машындан дүшмәли олду. Тәвәггә эләди ки, биз ону Нуханын китаб магазининдә ишләйән гәдим бир достунун янына апараг.

Автобус канторундан китаб магазининә гәдәр кетдийимиз йол, бу бөйүк язычы үчүн бир әзаб олду. Чүнку бир аз кетдикдән сонра бөйүк бир күтләнин далымызча кәлдийини көрдүк. Мирзә Чәлил аддымларыны кет-кедә сүр'әтләндирди. Мән бурда һисс эләдим ки, бу бөйүк адам нә гәдәр утанчаг имиш.

Китаб магазиниидәки досту илә мирзә узун-узадыя көрүшдү. Ингилабдан габаг «Молла Нәсрәддин» мәчмуәсинә нә чәтинликлә абунәчи топламаларыны, нә чүр һүчумлара мә'руз галдыгларыны, Нухада о заман нечә типләр олдуғуну хатырладылар. Бу сөһбәтләри биз мараглы бир роман кими динләйирдик.

Сонра яваш-яваш сөһбәти биз өзүмүзә сары чевирдик. Языларымызын нөгсанындан, нәдән язмаг лазым олдуғундан она мухтәлиф суаллар вердик. Бүтүн суалларымызы динләйиб бир нечә кәлмә илә тәхминән бу чүр чаваб верди.

— Аз язын, дузлу язын. Чох язырсыныз, чап эләмәйә һеч мәчмуәдә ер дә тапмырыг. Чалышын языларынызда шәхси гәрәзлик олмасын. Анчаг язычыя бир аз савадлы олмаг да бәд олмаз вә охумаг вачибдир.

Сонра бирдән күчәдән кечән бир адамы көстәриб сорушду:

—Бу адам кимдир?

—Мүәллим! бу Нуханын «зыррамасы»-дыр.

—Хошдур... хейли хошдур ...

Нуханын,—«зыррамасы» дедийимиз адам һәгигәтән мирзәнин «зыррама» һекайәсиндәки типә тамамилә уйгун иди. О. китаб магазасынын сәркисиндәки китаблара чох диггәтлә бахдыгдан сонра ичәри кирди вә бизә һеч әһәмиййәт вермәйәрәк магаза мүдириндән сорушду:

—Баш дарағы вар?

Магаза мүдири күлүмсүнәрәк чаваб верди:

—Китаб дуканында дараг олмаз.

«Зыррама» әйни вугар илә һеч бир сөз демәйәрәк дуканлан чыхды. Биз күлүшдүк. Мирзә Чәлил азча күлүмсүнәрәк деди:

—Хошдур... хейли хошдур.

Күчәдән кечән адамлар дуканын айнасындан ачыг көрүнүрдү. Биз күчәдән кечәнләр һаггында Мирзәйә мә'лумат вермәйә башладыг:

— Мүәллим! О, дәрзи илә сөһбәт эләйән топ саггал кишини көрүрсүнүзмү! Она Еди әппәк ейәнин оглу дейәрләр. Онларын бир гоншусу вар, ләгәби Папага дейәнин оглудур. Бу анда даяныб хырда ушаглар илә данышан киши Зәнгәраб оглудур. Онун янында даянан Мәмә дайыдыр. Агач когучунда дуканы вар. Һәмишә дә анд ичәндә белә дейәр «Бу алтымдакы стула анд ичирәм ки, яры гиймәтинә дейирәм». Бу дуканын габагындан кечән узун бығ киши Әбүләфәт агадыр. Онун ичмәдийи күн шәһәрдә байрам олур.. вә и. а.

Бу гайда илә бә'зи типләри она көстәрдик. Мирзә Чәлил бу сөһбәтләрә чох марагла гулаг асырды. Анчаг нейләдиксә ону китаб магазининдән чыхарыб айры ерә апара билмәдик.

Бир аз да сөһбәтдән сонра саатына бахыб күлүмсүнәрәк деди:

— Инди даһа бензин тапылмыш олар. кедәк мәни йола салын.

Биз зарафатла чаваб вердик:

— Мүәллим! Бу тезликлә бензин һардан тапылачаг. Нухада нефт чыхмыр ки, тәләсик бензин гайырдыраг.

— Машынын бензинини нечә чыхартмысыныз о чүр дә кери гайтарыб еринә төкүн. Йолчу йолда кәрәк.

Молла Нәсрәддин бизим планымызы баша дүшмүшдү Она көрә дә даһа исрар эләмәдик вә бөйүк бир һөрмәтлә ону Загаталая йола салдыг.

САБИТ РӘҺМАН

Нечә вә нә өйрәнмәлийик?

Биз кәнчик. Әдәбиййат аләминә енинчә кәлмәйә, енинчә языб-яратмаға башлайырыг. Ярадычылығымызын агыр, шәрәфли вә мәс'улиййәтли дөврү һәлә габагдадыр. Биз, өз габилиййәт вә исте'дадымыза архаланыб, һәгиги сәнәткар олмаг истәйириксә, бир ярадычы үчүн гыса олан өмрүмүзүн һәр күнүнү, саатыны, дәгигәсини, һәр санийәсини белә өйрәнмәк, даими мүшаһидәдә олмаг, мүталиә этмәк вә әлбәттә, ери дүшдүкчә, мәгамы кәлдикчә язмаг, яратмагла кечирмәлийик Бу, артыг өз әсәрләри илә танынмыш, муәййән ярадычылыг дөврү яшамыш язычыларымыз үчүн олдуғу кими, хүсусилә бизим үчүн, биз, кәнч вә ени башлаян мүәллифләр үчүн дә, әдәби фәалиййәтимизин өзүлүнү тәшкил эдән әсас амилләрдән бирирдир. Бунсуз инкишаф ола билмәз, бунсуз һәгиги сәнәт әсәрләри дә яранмаз!

Бу чәһәтдән һазырда анадан олмасынын 7^5 иллийини кечирдийимиз, бөйүк Азәрбайчан язычысы Чәлил Мәммәдгулузадәнин (Молла Нәсрәддин) ярадычылығы, онун усталыг вә сәнәткарлығы бизим әдәби инкишафымыз үчүн чох чидди әһәмиййәтә маликдир. Ери кәлмишкән гейд этмәк лазымдыр ки, бу вахта гәдәр Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәят вә ярадычылығы һаггында бир чох мәгалә, бәдии-парча вә гейрининин язылдығына бахмаяраг (ки, буларын арасында Мир зә Ибраһимовун «Бөйүк демократ» китабы хүсуси ер тутур) кәнчләримизин бу даһи сәнәткардан нә йолла өйрәнмәләринә даир чох аз язылмышдыр, бәлкә дә һеч язылмамышдыр. Умид этмәк олар ки, әдәбиййат тарихчиләримиз, мүнәггидләримиз кәләчәкдә бу мәсәләйә —үмумиййәтлә кәнч шаир вә насирләримизин, истәр Азәрбайчан, истәрсә дә башга халгларын бөйүк язычыларындан нечә вә нә өйрәнә биләчәкләри мәсәләсинә—даһа да чиддиййәтлә яшашачаг, бу һагда бир сыра файдалы, ардычыл мәгаләләр язачаглар Бу, чох лазымлы вә мәс'улиййәтли бир ишдир.

Биз, бу мәгаләмиздә кәнч вә ени башлаян язычылара көмәк олсун дейә, Чәлил Мәммәдгулузадәнин ярадычылығыны дәриндән тәһлил этмәк вә көздән кечирмәк мәгсәдини гаршымызда гоймамышыг. Әксинә, гыса да олса өз ярадычылығымыз вә онун инкишафыны дәрин дән әсас нөгсанлар һаггында данышачаг, ери кәлдикчә, бу нөгсанларла әлагәдар олараг. Чәлил Мәммәдгулузадәнин нәср сәһәсиндәки усталығындан, бә'зи һекайәләриндән бәһс этмәклә мәсәләни даһа да айдынлашдырмаг истәйирик.

Языгымыз, аз-чох дәрч этдирдийимиз һекайәләримиздә нәзәрә чарпан ән әсас нөгсанлардан бири дә, биздә ярадычылыг мүшаһидәсинин зәиф олмасындан ибарәтдир. Мә'лумдур ки, һәр һансы язычынын шәхси мүшаһидәси, чәмиййәтә, инсанлара, әтрафындакы һадисәләрә нә кими мунасибәт бәсләмәси онун ярадычылығында мүһүм рол ойнайыр. О, һәр көрдүйү, эшитдийи, өз хәялында яратдығы бу вә я дикәр һадисәни дәрһал гәләмә алмыр. Язычы ярадачағы әсәр үчүн элә бир әһвалат сечир ки, о, өзүнә, язычынын мәнсуб олдуғу чәмиййәтин, инсанларын сәчиййәви хүсусиййәтләрини дашыйыр, һәятын вә дөврүн тәләбләринә чаваб верир, охучуларын гәлбинә ени фикирләр вә дуйғулар ояныр... Биз, әсәр үчүн сәчиййәви мөвзу, һадисә сечмәк мәһарәтинә о заман тамамилә малик ола биләрик ки, һәята вә инсанлара чидди диггәт вә дәрин мүшаһидә илә янашаг, онлары мүтәмадийән өйрәнәк, тәдгиг эдәк вә сайрә. Чәлил Мәммәдгулузадәнин һәр һансы һекайәсини алсаг, орада мутләг, заманын вә чәмиййәтин ән сәчиййәви хүсусиййәтләринин өзүндә әкс этдирән инсанлар вә һадисәләр корәрик. «Данабаш кәндинин әһвалатлары», «Почта гутусу», «Уста Зейнал», «Гурбанәли бәй», «Молла Фәзләли» вә башга әсәрләр буна ән парлаг сүбутдур. Өз һәчми э'тибарилә чох да бөйүк олмаян бу һекайәләри йорулмадан бир нечә дәфә охумаг мүмкүндүр. Орадакы сурәтләр элә мәһарәтлә тәсвир эдилмиш, һадисәләр элә мараглы вә инандырычы гурулмушдур ки, охучу, буларын һәгиги варлығындан алынығларына бир ан да олсун шүбһә этмир вә о, бу һекайәләрдә муәййән бир дөврә, чәмиййәтә хас олан әсас сифәтләри бүтүн тәфәррүаты илә көрә билир. Бә'зән бу һекайәләр она, һәмин дөврдән бәһс эдән тарихи бир әсәрдән даһа чох шей өйрәдәр.

Һекайә язаркән гәнаәтчил олмаг, еринә көрә уйгун сөзләр ахтарыб тапмаг, бир сөзлә, әсәрин йығчам олмасына чалышмаг бизим ярадычылығымыз үчүн мөһкәм бир ганун олмалыдыр. Э'тираф этмәлийик ки, биз, чох заман, бу мәсәләйә диггәт етирмирик, мәтләби һәддиндән артыг узадырыг, охучулара баш ағрысы веририк. Бу да чох һалларда, ондан ирәли кәлир ки, биз, муәййән бир мөвзу үзәриндә ишләркән, «гой, бир аз да әтрафлы олсун» дейә лазымсыз дүшән һадисәләри, ерли-ерсиз, әсәрә дахил эдирик, һеч бир гәнаәт флан көзләмәдән бүтүн бачарығымызы нумайиш этдирмәк истәйирик вә я садәчә, һекайәнин һарадан башлаячағыны вә һансы нөгтәдә гуртарачағыны габагчадан өзүмүзә айдын этмәмиш язмаға башлайырыг. Ахырда кәлиши көзәл дейилмиш сөз йығынындан башга ортая бир шей чыхмыр. Бә'зи һалларда әсәр, онда тәсвир олунан әсас әһвалат битәндән чох-чох сонра «гуртарыр» вә я әксинә, әсәрин мәзмуну илә һеч бир әлагәси олмаян, кәрәксиз, үмуми сөзләрдән сонра мәтләбә кечилир. Бу һал, бизим ярадычылығымызда чидди вә бөйүк бир нөгсандыр.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин һекайә язмаг мәһарәтини өйрәнәркән бу чәһәти унутмаг олмаз. Йығчамлыг, үмумиййәтлә онун ярадычылығына мәхсус олан ән яхшы хүсусиййәтдир. Бу бөйүк әдибин һекайәләриндә бир дәнә дә олсун артыг вә ерсиз һадисә, сурәт вә ифадә тапа билмәзсиниз. Онун бүтүн әсәрләриндә (о чүмләдән һекайәләриндә) мөһкәм бир йығчамлыг, сөзә гәнаәт вар; Чәлил Мәммәдгулузадә өзүнә мәхсус ширин, чох садә бир дилдә һекайәйә башларкән, охучуну, илк сәтирләрдән элә алыр вә бүтүн әсәр боюнча диггәт вә марагыны кәркин бир вәзиййәтдә сахлайыр. Һадисә, галып вә бүтөв бир хәттлә инкишаф эдир, һеч бир ертә позулмур вә гырылмыр. Мисал үчүн Чәлил Мәммәдгулузадәнин ән бөйүк, гүввәтли һекайәләриндән бири олан мәшһур «Данабаш кәндинин әһвалатлары» адлы әсәри мухтәлиф һадисәләр вә сурәтләрлә долудур. Лакин бу һекайәни бирчә дәфә охуян һәр кәс, узун мүддәт, орада тәсвир эдилән «әһвалатлары» унуда билмир, һәр дәфә онлары хатырларкән Һачы Һәсән әми, Худаярбәй, Зейнаб, Газы вә башгалары чанлы бир инсан кими енидән онун көзләри гаршысында кәлиб, дурурлар.

Чәлил Мәммәдгулузадәнин һекайәләриндә узун вә ерсиз тәфсилатлара раст кәлмәзсиниз. Һадисә башланыр, яваш-яваш инкишаф эдир, мухтәлиф голлара айрылыр, дүйүмләр һалына дүшүр, нәһайәт бу голлар әсас хәтлә бирләшир, дүйүмләр тәдричән вә я көзләнилмәз бир сурәтдә ачылыр, әһвалат сон инкишаф нөгтәсинә кәлиб чатыр: бунунла да әсәр битир. Охучу һеч бир ярымчыг, думанлы, гейри-тәбии һадисә вә я инсан сурәтинә тәсадүф этмир, һәр шей ерли-ериндә вә инандырычыдыр. Биздә исә чох заман әксинә олур; әсас һадисә һарада исә кәнарда галыр: кәнч мүәллиф, һәр шейи, нечә варса, элә дә бүтүн тәфәррүаты илә тәсвир этмәйә чалышыр. Мисал үчүн оир дә көрүрсән ки, языр: «Онлар трамвая миндиләр, кондуктордан билет алыб, әйләшдиләр, трамвай йола дүшдү. бир аз сонра даянды, онлар трамвайдан дүшүб, кинонун кассасына яхынлашдылар, билет алдылар вә билети гапыда даянан гадына көстәриб ичәри кечдиләр...». Белә тәсвирә эһтияч вармыдыр? Гәтиййән йох! Гәһрәманын һәр бир һәрәкәти, онун хасиййәти, әһвали-руһиййәси, дахили аләми илә сыхы баглы олмалы, әһвалат өз ади чәрчивәсиндән чыхыб әтрафа яйылмамалыдыр. «Уста Зейнал» һекайәсини хатырлайын: орадакы һадисә вә инсанлар о гәдәр йығчам, әйни заманда о гәдәр һәртәрәфли вә чанлы верилмишдир ки, һекайәдән кичик бир чүмлә белә чыхарылсайды, әсәрин мәзмунунда дәрһал бир гырыглыг дуюларды. Бу хүсусиййәт Чәлил Мәммәдгулузадәнин бүтүн әсәрләриндә мөвчуддур. Биз дә, өз ярадычылығымызда буна наил олмалы, һекайәләримиздән мүмкүн гәдәр йығчам, мараглы, инандырычы вә йүксәк бәдии бир дилдә язмаға чалышмалыйыг. Бунун үчүн дә биздән, әлимиз гәләм тутан кими маса архасына кечмәйә тәләсмәмәк, чох охумаг, чох өйрәнмәк, агыр ярадычылыг зәһмәтинә инах вә сәбрлә гатлашмаг тәләб олунур. Һеч шүбһәсиз ки, бу йолда, Чәлил Мәммәдгулузадәнин ярадычылығы, язычылыг мәһарәти вә сәнәткарлығы, зәнкин әдәби ирси бизим үчүн бөйүк бир мәктәб ола биләр вә олмалыдыр.

Совет адамларына, о чүмләдән совет язычыларына хас олан көзәл бир хүсусиййәт вардыр ки, о да тәвазә'карлыгдыр. Биз, бурада бу мәсәләдән она көрә данышмаг истәйирик ки, язычынын шәхсиййәти һәмишә онун әдәби фәалиййәти илә мөһкәм баглы олур, бир вәһдәт тәшкил эдир. О, нә гәдәр исте'дадлы, бачарыглы сәнәткар олурса-олсун, әкәр онун шәхсиййәтиндә тәвазә'кар олмамаг, өзүнү бәйәнмәк, йолдашларынын һаглы тәнгид вә мәсләһәтләри илә һесаблашмамаг, өз нөгсанларыны көрмәмәк вә саир бу кими һаллар варса, о, өз ярадычылығында чох да инкишаф эдә билмәз, һөрмәтдән дүшәр вә кери галар. Биз, кәнч вә ени башлаян язычылар бөйүк сәнәткарларын һәят вә фәалиййәти илә таныш оларкән бу чәһәти дә һәмишә ядда сахламалы, өз-өзүмүзү тәрбийә этмәйи бачармалыйыг. Чәлил Мәммәдгулузадәнин «хатиратым» адлы әсәриндә белә бир ер вардыр: о, языр: «Мән, әсәрләрини һәвәс илә она-буна көстәрән язычылары дост тутмарам, бәлкә икрәнәрәм вә аллаһ шаһиддир ки, мәним үчүн ондан агыр бир тәклиф йохдур ки, өзүн язығын бир яныны өз әлилә чыхардасан вә онун бунун габагына тутуб нишан верәсән. Онунчүн дә мәни таныянларын һеч бирисинин ядына кәлмәз ки, мән асанлыгла өз әсәрими чыхарлам, бир кәсә көстәрәм, я бир кәсә охуям».

Һамыя мә'лумдур ки, Чәлил Мәммәдгулузадәнин «Почта гутусу» адлы һекайәси нә гәдәр гүввәтли, дәрин мүнәррәчәли, көзәл бир әсәрдир. Лакин мүәллиф, юхарыда сөйләдийи сөзләрлә кифайәтләнмәйиб, «Почта гутусу» һекайәсиндән бәһс эдәркән бөйүк бир тәвазә'карлыгла дейир: «Мән бурада «Почта гутусу»нун барәсиндә бу бир нечә сөзү ондан өтәри язырам ки, мәним бу һекайәчийим сөз йох, өз-өзлүйүндә элә бөйүк бир әсәр дейил ки, бу гәдәр тул вә тәфсилә лайиг ола».

Азәрбайчан әдәбиййаты тарихиндә ән көркәмли ерләрдән бирини тутан бөйүк сәнәткар Чәлил Мәммәдгулузадәнин (Молла Нәсрәддинин) һәят вә ярадычылығы һәмишә бизим үчүн нүмунә олмалыдыр. Биз, онун түкәнмәз әдәби хәзинәсиндән йорулмадан өйрәнмәли, һәр дәфә әсәр үзәриндә чалышаркән бу язычыны, бүтүн варлыгы илә бир даһа көзләримиз гаршысында чанландырмалыйыг.

ЮСИФ ӘЗИМЗАДӘ.